5

अतिलोभः न कर्तव्यः

भवान् जानाति एव ''लोभो मूलमनर्थानाम्''। यद्यपि लोभवशात् जनाः कार्यशीलाः भवन्ति परंतु यदा अतिलोभः भवति तदा जनाः दुष्टानि कर्माणि कुर्वन्ति, चौर्यं कुर्वन्ति, हत्यां कुर्वन्ति। अतिलोभस्य सीमा नास्ति। मृगतृष्णावत् अतिलोभः अधिकाधिकं वर्धते। अन्ते मनुष्यः पूर्णतया नष्टः भवति। अस्याम् कथायाम् अपि वयम् एतादृशस्य एव मनुष्यस्य विषये पठामः यः अतिलोभवशात् लोभचक्रं मस्तके धारयित्वा रुधिरप्लावितः भवति अन्ते च नश्यति। अतः अतिलोभः विनाशकारकः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- प्रदत्तायाः कथायाः घटनाक्रमानुसारं संक्षेपेण सारं लेखितुं समर्थः भविष्यति;
- लोभाविष्टानां जनानां चारित्रिकलक्षणानि वर्णयितुं शक्तः भविष्यति;
- लोभनिन्दाम् अधिकृत्य अन्यानि समानान्तरपद्यानि सूक्तीः च लेखितुं क्षमः भविष्यति;
- संख्यावाचकशब्दानां संख्यावाचकविशेषणानां च प्रयोगं करिष्यति;
- क्त्वा, ल्यप्, तुमुन् प्रत्ययानां प्रयोगं स्ववाक्येषु कर्तुं शक्ष्यति;
- अव्ययानां प्रयोगं स्ववाक्येषु कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- कर्तृपदानुसारम् एव क्रियाप्रयोगं कर्तुं योग्यः भविष्यति।

क्रियाकलापः

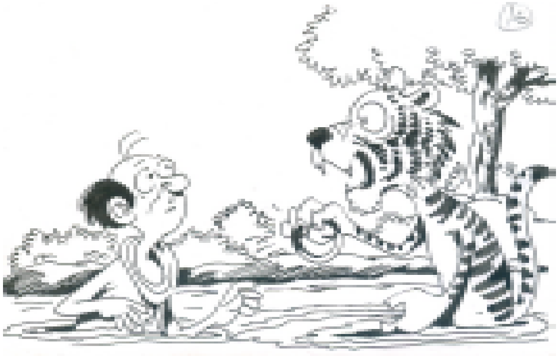

5.1

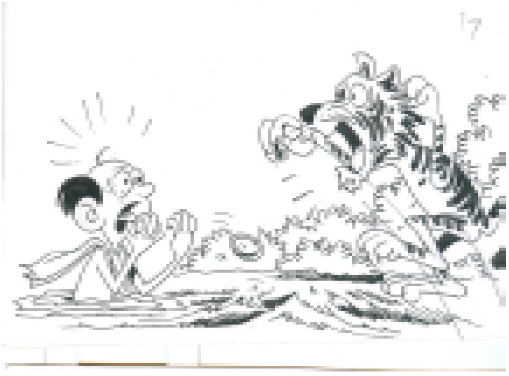

5.2

अधोलिखितानां प्रश्नानां समक्षं सम्बद्धचित्रसंख्यां (✓) इति चिह्नेन दर्शयत–

1. कस्मिन् चित्रे वृद्धव्याघ्रः पथिकं कंकणं दर्शयति? (प्रथमे/द्वितीये)

   ....

2. कस्मिन् चित्रे व्याघ्रः पथिकस्य उपरि आक्रमणं करोति? (प्रथमे/द्वितीये)

   ....

3. कस्मिन् चित्रे लोभाविष्टः पथिकः व्याघ्रम् उपसरति? (प्रथमे/द्वितीये)

   ....

4. कस्मिन् चित्रे व्याघ्रस्य हस्ते स्वर्णकंकणम् अस्ति? (प्रथमे/द्वितीये)

   ....

5. कस्मिन् चित्रे पथिकः दुःखी भूत्वा रोदिति? (प्रथमे/द्वितीये)

   ....

5.1 मूलपाठः

अतिलोभः न कर्तव्यः

एवं पथिकः लोभेन मृत्युं प्राप्नोति। एतादृशीम् एव इदानीम् अन्यां कथां वयम् पठामः।

कस्मिंश्चित् ग्रामे चत्वारि मित्राणि अवसन्। दारिद्र्योपहताः ते अचिन्तयन् यत् धनहीनजीवनात् तु वनवासः एव वरम्। अतः देशान्तरं गच्छामः धनोपार्जनाय इति विचार्य ते चत्वारः बन्धुजनाः उज्जयिनीनगरीं प्राप्तवन्तः। तत्र एकः भैरवानन्दः नाम योगी निवसति स्म। ते तस्य मठम् अगच्छन्। योगी तान् अपृच्छत् "भवन्तः कुतः समायाताः? कुत्र गच्छन्ति? किं च प्रयोजनम्?" ते उक्तवन्तः – "वयं दारिद्र्यपीडिताः धनम् इच्छामः। अतिसाहसिकाः वयम्। कृपया अस्माकं मार्गदर्शनं कुर्वन्तु भवन्तः।

योगी भैरवानन्दः तेभ्यः चतस्रः सिद्ध–वर्तिकाः दत्त्वा अवदत्– "एताः वर्त्तिकाः स्वीकुर्वन्तु। इतः हिमालयं प्रति गच्छन्तु। यत्र यत्र वर्त्तिका पतिष्यति तत्र तत्र नूनं धनं भविष्यति। तत् स्थानं खनित्वा यथेष्टं धनं स्वीकुरुत परन्तु सावधानाः भवत, अतिलोभः न कर्तव्यः।" इति।

टिप्पणी

शब्दार्थाः

कस्मिंश्चित् गामे = किसी गांव में
उपहताः = मारे हुए, सताए गए
धनोपार्जनाय = धन कमाने के लिए
विचार्य = सोचकर
प्राप्तवन्तः = पहुंचे
प्रयोजनम् = काम, उद्देश्य
उक्तवन्तः = बोले
अतिसाहसिकाः = बहुत साहसी
अस्माकम् = हमारा
चतस्रः = चार (स्त्री0)
सिद्धवर्तिकाः = मन्त्र से सिद्ध बत्तियाँ
पतिष्यति = गिरेगी
यथेष्टम् = इच्छानुसार
चत्वारः = चार (पुं0)
गृहीत्वां = लेकर
निस्सरति = निकलता है
गृह्यताम् = ले लिया जाए
उत्तिष्ठ = उठो
ताम्रम् = तांबा
प्रस्थितवन्तः = चल पड़े

5.3

ते चत्वारः सखायः वर्त्तिकाः गृहीत्वा हिमालयं प्रति अगच्छन्। तदा एकस्य जनस्य हस्तात् वर्त्तिका अपतत्। तदनु यावत् स भूमिं खनति तावत् ताम्रं निस्सरति। अहो! गृह्यतां स्वेच्छया ताम्रम् स उच्चैः अवदत्। अन्ये अवदन्– भो मूढ! किम् अनेन ताम्रेण? उत्तिष्ठ, अग्रे गच्छामः। सोऽवदत् मम वर्त्तिका तु पतिता, अहं ताम्रमेव गृहीत्वा गृहं गच्छामि।"

इदानीं त्रयः सुहृदः अग्रे प्रस्थितवन्तः।

अथ किंचिद् दूरं गतेषु तेषु एकस्य अन्यस्य वर्त्तिका अपतत्। सः अपि खनितुम् आरभत, रूप्यमयीं भूमिम् अलभत। अहो! यथेच्छं रूप्यं स्वीकुरुत। नाग्रे गन्तव्यम्। "तौ उक्तवन्तौ – भोः! पूर्वं ताम्रम् पुनः रूप्यं, नूनं अग्रे स्वर्णं भविष्यति। अतः आवाम् तु अग्रे गच्छावः। द्वौ अग्रे गतवन्तौ। द्वितीयः बन्धुः तु यथाशक्ति रूप्यम् आदाय ग्रामं प्रतिनिवृत्तः।

अथ पुनः अग्रे एकस्य हस्तात् वर्त्तिका अपतत्। सोऽपि प्रहर्षितः यावत् खनति तावत् सुवर्णमयीं भूमिं दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनः उवाच – भोः गृह्यतां स्वेच्छया सुवर्णम्। किमतिलोभेन। अस्माकं कृते एतत् धनं पर्याप्तम्।"

खनितुम् = खोदना
रूप्यमयीं = चांदी की
अलभत = पाया
उक्तवन्तौ = बोले
यथाशक्ति = शक्ति के अनुसार
स्वेच्छया = अपनी इच्छा से
उक्त्वा = कहकर
पिपासाकुलः = प्यास से व्याकुल
रुधिरप्लावितं = खून से सने हुए (मनुष्य को)
उपसृत्य = पास जाकर
अवतीर्य = उतर कर
आगत्य = आकर
भ्रमितुं = घूमना
आरभत = शुरू कर दिया

5.4

चतुर्थः अवदत् –'भो मूढ! त्वमेव ग्रामं गच्छ। अहं तु एकाकी एव अग्रे गमिष्यामि। नूनम् इतः परं रत्नानि भविष्यन्ति। "एवमुक्त्वा सः भीषणग्रीष्मर्तौ पिपासाकुलः यत्र तत्र अभ्रमत्।

अथ भ्रमन् असौ एकं रुधिरप्लावितं जनम् अपश्यत्। तस्य मस्तके चक्रं भ्रमति स्म। चक्रस्य भ्रमणात् रुधिरं वहति स्म। वर्तिकायुक्तः जनः तम् उपसृत्य अपृच्छत् ''अहो! तव मस्तके चक्रं कथं भ्रमति? किम् अत्र कुत्रापि जलम् अस्ति? अहम् अतीव पिपासाकुलः इति।'' अहो आश्चर्यम्! तस्मिन् एव क्षणे तत् चक्रं चक्रधरस्य मस्तकात् अवतीर्य वर्त्तिकायुक्तस्य जनस्य मस्तके आगत्य भ्रमितुम् आरभत। रुधिरधारा अवहत्। भयग्रस्तः भयंकरवेदनया पीडितः सन् सः अपृच्छत् –"अये! किमेतत्?" भूतपूर्वः चक्रधरः सुखम् अनुभवन् अवदत् – "एष एव परिणामः अतिलोभस्य। एतत् चक्रं तावत् भ्रमिष्यति यावत् अन्यः अतिलोभाविष्टः त्वां न मिलति।"

अतः उच्यते– **अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके।**

5.2 बोधप्रश्नाः

1. कथां पठित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत

   (क) कस्मिंश्चित् ग्रामे .... मित्राणि अवसन्।

   (ख) ते .... बन्धुजनाः उज्जयिनीनगरीं प्राप्तवन्तः।

   (ग) योगी भैरवानन्दः तेभ्यः .... वर्त्तिकाः अयच्छत्।

   (घ) एकं विहाय ....सुहृदः अग्रे प्रस्थितवन्तः।

   (ङ) तदा .... अग्रे गतवन्तौ।

   (च) अहम् तु .... एव अग्रे गमिष्यामि।

2. अधः प्रदत्तेषु प्रत्येकं पदद्वयेन युक्तं पदं पाठात् चित्वा तत् समक्षं लिखत–

   (क) दारिद्र्य + उपहताः = ...

   (ख) हिम + आलयः = ...

   (ग) स्व + इच्छया = ...

   (घ) यथा + इष्टम् = ...

   (ङ) वर्त्तिका + अपतत् = ...

   (च) न + अग्रे = ...

3. अधोलिखितवाक्येषु क्रियापदानि योजयत

   (क) नूनम् अग्रे स्वर्णं ....

(ख) ते तस्य मठम् ....

(ग) कृपया अस्माकं मार्गदर्शनं ....

(घ) इतः हिमालयं प्रति ....

(ङ) तदनु यावत् भूमिं .... तावत् ताम्रं ....

5.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

कस्मिंश्चिद् ग्रामे .... ताम्रं गृहीत्वा गृहं गच्छामि।

सम्प्रति कथां सम्यक् अवगन्तुं प्रयत्नं कुर्मः।

मित्राणि केन उपहताः आसन्? दरिद्रतया, निर्धनतया। दरिद्रतां दूरीकर्तुं ते कुत्र गन्तुं निश्चयम् अकुर्वन्? देशान्तरम्। ते उज्जयिन्यां कस्य मठम् प्रति अगच्छन्? योगिभैरवानन्दस्य। भैरवानन्दः योगी तेभ्यः किम् अयच्छत्? चतस्रः सिद्धवर्त्तिकाः। वर्त्तिकानां किं वैशिष्ट्यम् आसीत्? यत्र यत्र वर्त्तिका पतिष्यति तत्र धनं भविष्यति। प्रथमस्य मित्रस्य वर्त्तिका यत्र अपतत् तत्र कीदृशी भूमिः आसीत्? ताम्रमयी। किं ते चत्वारः एव ताम्रं गृहीत्वा गृहं प्रति निवृत्ताः? नहि, केवलम् एकः एव ताम्रम् गृहीत्वा गृहं प्रत्यागतः।

अनेन स्पष्टं भवति यत्– निर्धनतया पीडिताः चत्वारि मित्राणि स्वदरिद्रतां दूरीकर्तुं देशान्तरं गन्तुं प्रवृत्ताः अभवन्। ते योगिभैरवानन्दस्य मठं गत्वा तं मार्गदर्शनाय न्यवेदयन्। ते अकथयन् यत् ते स्वनिर्धनतायाः निराकरणाय कष्टानि सोढ्वा अपि यत् किमपि कर्तुं कृतनिश्चयाः आसन्। तेषां वचनैः प्रभावितः सन् योगी तेभ्यः सिद्धवर्तिकाः अयच्छत्। वर्त्तिकानां वैशिष्ट्यम् आसीत् यत् यत्र यत्र वर्त्तिका पतिष्यति तत्र तत्र धनप्राप्तिः भविष्यति। अग्रे गत्वा प्रथमस्य मित्रस्य वर्त्तिका यत्र अपतत् तत्र ताम्रमयी भूमिः आसीत्। सः ताम्रं गृहीत्वां गृहं प्रत्यागतः। अत्र अवलोकनीयः यत् यद्यपि ताम्रः बहुमूल्यं धातुः न वर्तते परम् एषः जनः यत् किमपि प्राप्तं तेन सन्तुष्टः भूत्वा प्रत्यावर्तत। तस्य मनसि ततः अधिकस्य लालसा न अभवत्। अर्थात् सः अत्यधिकं लोभाविष्टः न आसीत्।

अतिसाहसिकाः– अत्यधिकं साहसयुक्ताः (अतिसाहस + ठञ्)

संख्यावाचकविशेषणानां प्रयोगार्थं संख्यावचकशब्दानां ज्ञानम् अनिवार्यम्। अतः अत्र एकतः शतपर्यन्तं संख्यावाचकशब्दाः प्रदत्ताः–

संख्या

पूरणी संख्या

1.	एक	प्रथमः मम्–मा
2.	द्वि	द्वितीयः– यम्–या
3.	त्रि	तृतीयः– यम्–या
4.	चतुर्	चतुर्थः– र्थम्–र्थी
5.	प×चन् (प×च)	प×चमः प×चमी
6.	षष् (षट्)	षष्ठः षष्ठी
7.	सप्तन् (सप्त)	सप्तमः सप्तमी
8.	अष्टन् (अष्ट)	अष्टमः अष्टमी
9.	नवन् (नव)	नवमः नवमी
10.	दशन् (दश)	दशमः दशमी
11.	एकादशन् (एकादश)	एकादशः एकादशी
12.	द्वादशन् (द्वादश)	एवमेव
13.	त्रयोदशन् (त्रयोदश)	"
14.	चतुर्दशन् (चतुर्दश)	"
15.	प×चदशन् (प×चदश)	"
16.	षोडषन् (षोडश)	"
17.	सप्तदशन् (सप्तदश)	"
18.	अष्टादशन् (अष्टादश)	"
19.	नवदशन (नवदश) अथवा एकानविंशतिः अथवा उनविंशतिः	
20.	विंशतिः	विंश विंशी
30.	त्रिंशत!	त्रिंश
40.	चत्वारिंशत	
50.	प×चाशत्	
60.	षष्टिः	
70.	सप्ततिः	
80.	अशीतिः	
90.	नवतिः	
100.	शतम्	

संख्यावाचकशब्दानां रूपाणि

यदि 'एक' शब्दस्य अर्थः संख्यावाचकः 'एक' इति भवति तर्हि तस्य रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु केवलम् एकवचने भवन्ति।

'द्वि' शब्दस्य रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु भिन्नानि केवलं द्विवचने भवन्ति।

	एक			द्वि		
	पुल्लिङ्गम्	**नपुंसकलिङ्गम्**	**स्त्रीलिङ्गम्**	**पुल्लिङ्गम्**	**नपुंसकलिङ्गम्**	**स्त्रीलिङ्गम्**
प्र० वि०	एकः	एकम्	एका	द्वौ	द्वे	द्वे
द्वि० वि०	एकम्	एकम्	एकाम्	द्वौ	द्वे	द्वे
तृ० वि०	एकेन	एकेन	एकया	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
च० वि०	एकस्मै	एकस्मै	एकस्यै	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
पं० वि०	एकस्मात्	एकस्मात्	एकस्याः	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
ष० वि०	एकस्य	एकस्य	एकस्याः	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः
स० वि०	एकस्मिन्	एकस्मिन्	एकस्याम्	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः

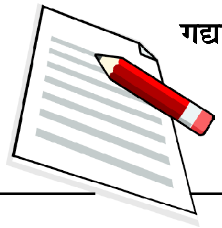

टिप्पणी

'त्रि' 'चतुर' शब्दयोः रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु भिन्नानि केवलं बहुवचने भवन्ति–

	त्रि			चतुर		
	पुल्लिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	पुल्लिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्
प्र० वि०	त्रयः	त्रीणि	तिस्त्रः	चत्वारः	चत्वारि	चतस्रः
द्वि० वि०	त्रीन्	त्रीणि	तिस्त्रः	चतुरः	चत्वारि	चतस्रः
तृ० वि०	त्रिभिः	त्रिभिः	तिसृभिः	चतुर्भिः	चतुर्भिः	चतसृभ्यः
च० वि०	त्रिभ्यः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः
पं० वि०	त्रिभ्यः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः
ष० वि०	त्रयाणाम्	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	चतुर्णाम्	चतुर्णाम्	चतसृणाम्
स० वि०	त्रिषु	त्रिषु	तिसृषु	चतुर्षु	चतुर्षु	चतसृषु

प×चन्, षष्, सप्तन्, आदिसंख्यावाचकशब्दानां रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु समानानि केवलं बहुवचने भवन्ति।

	प×चन्	षष्	सप्तन्	अष्टन्	नवन्	दशन्
प्र० वि०	प×च	षट्	सप्त	अष्टौ, अष्ट	नव	दश
द्वि० वि०	प×च	षट्	सप्त	अष्टौ, अष्ट	नव	दश
तृ० वि०	प×चभिः	षड्भिः	सप्तभिः	अष्टाभिः, अष्टभिः	नवभिः	दशभिः
च० वि०	प×चभ्यः	षड्भ्यः	सप्तभ्यः	अष्टाभ्यः, अष्टभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः
पं० वि०	प×चभ्यः	षड्भ्यः	सप्तभ्यः	अष्टाभ्यः, अष्टभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः
ष० वि०	प×चानाम्	षण्णाम्	सप्तनाम्	अष्टानाम्	नवानाम्	दशानाम्
स० वि०	प×चसु	षट्सु	सप्तसु	अष्टासु, अष्टसु	नवसु	दशसु

संख्यावाचक विशेषणपदानां प्रयोगः

विशेषणस्य लिङ्गं विशेष्यवत् भवति यथा

चत्वारि मित्राणि	चतस्रः वर्त्तिकाः	चत्वारः सखायः
चत्वारः बन्धुजनाः	एकस्य जनस्य	त्रयः सुहृदः
एवमेव– प्रथमम् मित्रम्	प्रथमः जनः	प्रथमा वर्तिका
द्वितीयं मित्रम्	द्वितीयः बन्धुः	द्वितीया सखी

क्त्वा/ल्यप् प्रत्ययस्य प्रयोगः

पूवकालिक क्रियार्थे धातोः परं क्त्वा (त्वा) प्रत्ययः भवति। यथा छात्रः पाठं पठ् + क्त्वा = पठित्वा खेलति।

ग्रह् + क्त्वा = गृहीत्वा (ग्रहण करके)

दा + क्त्वा = दत्त्वा (देकर)

वि + चर् + णिच् + ल्यप् = विचार्य (विचार करके)

यदा धातोः पूर्वम् उपसर्गः भवति तदा 'क्त्वा' स्थाने 'ल्यप्' प्रत्ययः भवति।

क्तवतु प्रत्ययस्य प्रयोगः

उक्तवन्तः – ब्रू + वच् + क्तवतु, पुं प्रथमा बहुवचनम्

प्रस्थितवन्तः – प्र + स्था + क्तवतु, पुं प्रथमा बहुवचनम्

समानार्थकशब्दाः

मित्रम्, सखा, सुहृद्, बन्धुजनः

कथासारः

चत्वारि मित्राणि निर्धनाः आसन्। एकः योगी तेभ्यः सिद्धवर्त्तिकाः अयच्छत्। अकथयत् च वर्त्तिकायाः पतनस्थाने धनं भविष्यति। यदा प्रथमा वर्त्तिका अपतत् तत्र ताम्रमयी भूमिः आसीत्। तेषु एकः ताम्रं गृहीत्वा सन्तुष्टः भूत्वा गृहं प्रति अगच्छत्।

चार मित्र, निर्धन होने के कारण, धन कमाने के लिए चल पड़ते हैं। उज्जयिनी पहुंच कर एक योगी उन्हें सिद्ध बत्तियाँ देता है। बत्तियों के गिरने के स्थान पर धन होगा–ऐसा वह योगी बताता है। पहले मित्र की बत्ती जहाँ गिरती है वहाँ तांबा होता है और वह तांबा लेकर सन्तुष्ट होकर घर लौट जाता है। शेष तीन आगे चल पड़ते हैं।

पाठगतप्रश्नाः 5.1

1. अधोलिखितेषु रिक्तस्थानानि समुचितविशेषणैः अथवा विशेष्यैः पूरयत–

	विशेषणानि	विशेष्याणि
(क)	....	ग्रामे
(ख)	चत्वारि	....
(ग)	....	सिद्धवर्त्तिकाः
(घ)	यथेष्टं	....
(ङ)	चत्वारः	....
(च)	....	सुहृदः

2. अधोलिखितवाक्येषु क्रियापदानि पूरयत–

(क) अतः देशान्तरं .... धनोपार्जनाय।

(ख) वयं दारिद्र्यपीडिताः धनम् .... ।

(ग) यत्र तत्र वर्त्तिका ....तत्र तत्र नूनं धनम्...................... ।

(घ) ते चत्वारः हिमालयं प्रति .... ।

(ङ) एकस्य जनस्य हस्तात् वर्त्तिका .... ।

(च) सः .... नहि, नहि, अहं तु ताम्रं गृहीत्वा गृहं .... ।

3. अधोलिखितवाक्येषु अव्ययपदानि पूरयत–
 (क) भवन्तः .... समायाताः?
 (ख) भवन्तः .... गच्छन्ति?
 (ग) वर्त्तिकाः गृहीत्वा हिमालयं .... गच्छन्तु।
 (घ) .... वर्त्तिका पतिष्यति .... धनं भविष्यति।
 (ङ) तदनु .... भूमिं खनन्ति .... ताम्रमयीं भूमिं पश्यन्ति।

द्वितीयः अंशः

द्वितीयांशं पुनः पठामः

अथ किंचिद् दूरं .... चक्रं भ्रमति मस्तके।

अधोलिखितानि पाठस्य अवबोधने भवतां साहाय्यं करिष्यन्ति।

द्वितीयस्य वर्त्तिका यत्र अपतत् तत्र कीदृशी भूमिः आसीत्? रूप्यमयी अर्थात् रजतमयी।

द्वितीयः बन्धुः किम् आदाय गृहं गतवान्? रजतम्। अन्यौ द्वौ कुत्र गतौ? अन्यौ द्वौ अग्रे गतौ। तौ किम् चिन्तितवन्तौ? अग्रे स्वर्णमयी भूमिः भविष्यति। किम् ताभ्याम् स्वर्णं लब्धम्? आम्, तृतीयवर्त्तिका यत्र अपतत् तत्र स्वर्णम् आसीत्। किम् तौ उभौ एव स्वर्णं गृहीत्वा गृहं गतौ? नहि केवलम् एकः एव गृहं गतवान्। एकः अग्रे गतवान्। अग्रे सः कीदृशस्य धनस्य आशाम् अकरोत्? रत्नानाम्। किम् तेन रत्नानि प्राप्तानि? नहि। सः कीदृशं जनम् अपश्यत्? रुधिरप्लावितम्, तस्य मस्तके चक्रम् भ्रमति स्म।

वर्त्तिकायुक्तः जनः तम् चक्रधरं किम् अपृच्छत्? 1. किम् अत्र जलमस्ति? 2. तव मस्तके चक्रं कथं भ्रमति?

किं वर्त्तिकायुक्तः जनः जलं लब्धवान्? नहि। किम् आश्चर्यम् वर्त्तिकायुक्तेन जनेन अनुभूतम्? चक्रम् अवतीर्य तस्य मस्तकम् आगच्छत्। भूतपूर्वः चक्रधरः कस्य अनुभवम् अकरोत्? सुखस्य चक्रं कस्य परिणामः अभवत्? अतिलोभस्य चक्रम् कदा मस्तकात् अवतरति? यदा कोऽपि अन्यः लोभाविष्टः मिलति। चक्रम् कस्य मस्तके भ्रमति? अतिलोभाभिभूतस्य।

अत्र द्वितीयांशे वर्णितमस्ति यत् द्वितीय मित्रस्य वर्तिका रजतयुक्तानां भूमौ न्यपतत्। सः अपि रजतेन सन्तुष्टः गृहं प्रति गतः। लोभाकृष्टौ अन्यौ स्वर्णलिप्सया अग्रे गतवन्तौ। तृतीयस्य वर्त्तिका स्वर्णयुतायां भूमौ अपतत्। सः स्वर्णलाभेन परमं सन्तोषमनुभवन् ततः प्रत्यावर्तत। परन्तु चतुर्थः तु रत्नप्राप्तेः आशया अग्रे अग्रे गतवान्। तत्र तेन एकः रक्तप्लावितः जनः दृष्टः। तस्य मस्तके चक्रं भ्रमति स्म। वर्त्तिकायुक्तः जनः तम् अपृच्छत्– "किम् अत्र जलम् अस्ति? तव मस्तके चक्रं कथं भ्रमति?" तदनन्तरं चक्रं तस्य मस्तकात् अवतीर्य वर्त्तिकायुक्तस्य जनस्य मस्तकम् आगच्छत्। अत्यधिकं भयाक्रान्तः

सः असह्यपीडामनुभूतवान्। सः सुखमनुभूयमानं तं पूर्वचक्रधरं चक्रागमनस्य कारणम् अपृच्छत्। सः अवदत् यत् अतिलोभस्य कारणात् एवं चक्राक्रमणं भवति। अर्थात् अतिलोभी जनः सदैव भयंकरं कष्टमनुभवति। अतः अतिलोभः न कर्तव्यः।

कथासारः

प्रथमः जनः ताम्रम् आदाय गच्छति। अवशिष्टेषु द्वितीयः जनः रजतम् आप्नोति, सः अपि तत् आदाय गच्छति। एवं तृतीयः स्वर्णम् आदाय प्रतिनिवर्तते। परन्तु चतुर्थः तदापि न सन्तुष्टः। सः अग्रे गच्छति। सः एकं चक्रधरं जनं पश्यति। तं च जलविषये पृच्छति। तस्मिन्नेव क्षणे चक्रम् अवतीर्य तस्य मस्तकम् आरोहति। यः अतिलोभम् करोति तस्य मस्तके चक्रम् एव भ्रमति। वस्तुतः अति लोभात् विनाशः भवति।

चारों मित्रों में से पहला मित्र तांबा लेकर चला जाता है। इसी प्रकार दूसरा और तीसरा चांदी और सोना अपने अपने भाग्य के अनुसार पाकर लौट जाते हैं। चौथा फिर भी लालच नहीं छोड़ता और आगे चला जाता है। प्यास से व्याकुल वह एक चक्रधारी को देखता है जिसके माथे पर चक्र घूम रहा है और खून बह रहा है। चौथे व्यक्ति के मिलने पर वह चक्र उतर कर उसके मस्तक पर आ जाता है। पहला चक्रधर मुक्त हो जाता है। वह कहता है कि चक्र तभी उतरेगा जब कोई और लोभी मनुष्य आकर तुमसे इसी प्रकार मिलेगा। वस्तुतः लालच का परिणाम विनाश ही होता है।

व्याकरणबिन्दवः

लङ्लकारस्य प्रयोगः भूतकाले भवति। पश्यत—

परस्मैपदम्, प्र.पु,एकवचनम्	**आत्मनेपदम् प्र. पु. एकवचनम्**
अपतत् (गिर गई)	आरभत (प्रारम्भ हो गई)
अवदत् (बोला)	अलभत (प्राप्त किया)
अभ्रमत् (घूमा, घूमता रहा)	(अत्र अन्ते अकारः अस्ति अतः हलन्तप्रयोगः नास्ति)
अपश्यत् (देखा)	
अपृच्छत् (पूछा)	

भावे सप्तमी प्रयोगः

दूरं गतेषु तेषु — उनके दूर जाने पर

क्त्वा/ल्यप् प्रयोगः धातोः पूर्वं यदि उपसर्गः भवति तदा क्त्वा स्थाने ल्यप् भवति।

उक्त्वा	ब्रू – वच् क्त्वा	(कहकर)
दृष्ट्वा	दृश् क्त्वा	(देखकर)
उपसृत्य	उप सृ ल्यप्	(पास जाकर)

अवतीर्य	अव तृ ल्यप्	(उतर कर)
आदाय	आ दा ल्यप्	(लेकर)

तुमुन् प्रयोगः– निमित्तार्थक क्रियायोगे धातोः परं तुमुन् (तुम्) प्रत्ययः भवति। यथा बालः पठितुम् (पठ् + तुमुन्) विद्यालयं गच्छति।

खनितुम्	खन्	तुमुन्	खोदने के लिए
भ्रमितुम्	भ्रम्	तुमुन्	घूमने के लिए

शतृप्रत्ययस्य प्रयोगः

भ्रमन्	भ्रम् शतृ पुं0 प्रथमा एकवचनम्	घूमते हुए
सन्	अस् शतृ पुं0 प्रथमा एकवचनम्	होते हुए
अनुभवन्	अनु भू शतृ पुं0 प्रथमा एकवचनम्	अनुभव करते हुए

क्तवतु प्रत्ययस्य द्विवचनान्तप्रयोगौ

उक्तवन्तौ (पु.) ब्रू – वच् क्तवतु, प्रथम पुरुषः, द्विवचनम् (वे दो) बोले।

गतवन्तौ (पु.) गम्, क्तवतु, प्रथम पुरुषः, द्विवचनम् (वे दो) गये।

अव्ययपदानि

अग्रे (आगे), नूनम् (निश्चयपूर्वक), अथ (इसके बाद), पुनः (फिर), अपि (भी), यावत्–तावत् (जब तक–तब तक, ज्योंही–त्योंही), कृते –(लिए), एव (ही), तु (तो), इतः परम् (इससे आगे), एवम् (इस प्रकार), यत्र तत्र (जहाँ तहाँ), कथम् (क्यों/ किसलिए)।

कर्ता–क्रिया अन्वितिः

कर्तृपदानुसारम् एव क्रियाप्रयोगः भवति। यदि कर्त्ता प्रथमपुरुषः अस्ति तर्हि क्रिया अपि प्रथमपुरुषस्य एव भवति। यदा कर्ता मध्यमपुरुषः भवति तदा क्रिया मध्यमपुरुषस्य भवति। यदि कर्ता उत्तमपुरुषः अस्ति तदा क्रिया अपि उत्तमपुरुषस्य भवति।

प्रथमपुरुषस्य कर्तृक्रिययोः प्रयोगः

एकवचने

पुं	बालकः/सः/एषः/कः/भवान्	1. गच्छति	लट्लकारः
स्त्री0	बालिका/सा/एषा/का/भवती	2. अगच्छत्	लङ्लकारः
नपुं	मित्रम्/तत्/एतत्/किम्	3. गच्छतु	लोट्लकारः
		4. गच्छेत्	विधिलिङ्लकारः
		5. गमिष्यति	लृट्लकारः

द्विवचने

पुं	बालकौ/तौ/एतौ/कौ/भवन्तौ	1. गच्छतः
स्त्री0	बालिके/ते/एते/के/भवत्यौ	2. अगच्छताम्
नपुं	मित्रे/ते/एते/के	3. गच्छताम्
		4. गच्छेताम्
		5. गमिष्यतः

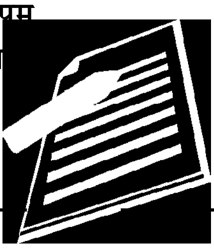

टिप्पणी

बहुवचने

पुं	बालकाः / ते / एते / के / भवन्तः
स्त्री0	बालिकाः / ताः / एताः / काः / भवत्यः
नपुं	मित्राणि / तानि / एतानि / कानि

1. गच्छन्ति
2. अगच्छन्
3. गच्छन्तु
4. गच्छेयुः
5. गमिष्यन्ति

मध्यमपुरुषस्य कर्तृक्रिययोः प्रयोगः।   उत्तमपुरुषस्य कर्तृक्रिययोः प्रयोगः।

	त्वम्	**युवाम्**	**यूयम्**	**अहम्**	**आवाम्**	**वयम्**
लट् 1.	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः
लङ् 2.	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत	अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम
लोट् 3.	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत	गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम
विधि 4.	गच्छेः	गच्छेतम्	गच्छेत	गच्छेयम्	गच्छेव	गच्छेम
लृट् 5.	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः

पाठगतप्रश्नाः 5.2

1. एकपदेन उत्तरत–
   (क) द्वितीयः जनः किम् आदाय गृहं गतवान्?
   (ख) तृतीयः जनः किम् आदाय गृहं गतवान्?
   (ग) चतुर्थः जनः कीदृशं पुरुषम् अपश्यत्?
   (घ) अतिलोभाविष्टस्य मस्तके किं भ्रमति?
   (ङ) चक्रधरस्य मस्तकात् किम् अवहत्?
   (च) अतिलोभस्य कः परिणामः?
2. उचितपदेन रिक्तस्थानानि पूरयत–
   (क) यथेच्छं रूप्यं स्वीकृत्य .... न गन्तव्यम्। (अग्रे / ग्रामे)
   (ख) भोः गृह्यतां स्वेच्छया .... इति तृतीयः अवदत्। (रजतम् / स्वर्णम्)
   (ग) नूनम् इतः परं रत्नानि भविष्यन्ति इति ....वदति। (तृतीयः / चतुर्थः)
   (घ) चक्रधरस्य मस्तकात् चक्रम् .... वर्तिकायुक्तस्य मस्तकम् अगच्छत्। (आरुह्य / अवतीर्य)
   (ङ) अतिलोभाभिभूतस्य .... भ्रमति मस्तके। (रुधिरम् / चक्रम्)
3. अधोलिखितानां विग्रहाणां समक्षं समस्तपदानि लिखत–
   (क) लोभेन आविष्टः = ...
   (ख) चक्रं धारयति इति = ...

(ग) पिपासया आकुलितः = ...

(घ) भयेन ग्रस्तः = ...

(ङ) मस्तकस्य उपरि = ...

(च) रुधिरेण आप्लावितम् = ...

4. विशेषणानि विशेष्यैः सह योजयत

विशेषणानि	**विशेष्याणि**
(क) रूप्यमयीम्	(i) जनम्
(ख) द्वितीयः	(ii) क्षणे
(ग) रुधिरप्लावितम्	(iii) भूमिम्
(घ) वर्त्तिकायुक्तः	(iv) चक्रधरः
(ङ) तस्मिन्	(v) बन्धुः
(च) भूतपूर्वः	(vi) जनः

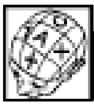

5.4 किम् अधिगतम्

- अस्माभिः कदापि लोभः न कर्तव्यः।
- अतिलोभः अनर्थकारकः भवति। अतिलोभस्य परिणामः विनाशः एव।
- सन्तोषः एव पुरुषस्य परमं निधानम्।
- धातोः पूर्वम् यदि उपसर्गः भवति तदा क्त्वा स्थाने ल्यप् भवति।
- तत्पुरुषसमासे द्वितीयं पदं प्रधानं भवति।
- विशेषणानां प्रयोगः विशेष्यवत् भवति।
- संख्यापदानि अपि विशेषणानि भवन्ति।
- भूतकाले कर्तृवाच्ये लङ्लकारस्य स्थाने क्तवतु प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति।

5.5 योग्यताविस्तारः

(क) लेखकपरिचयः

एषा कथा पंचतन्त्रात् संकलिता। पंचतन्त्रस्य रचयिता पं० विष्णुशर्मा अस्ति। सः विष्णुशर्मा राज्ञः पुत्राणां बोधाय एताः कथाः अश्रावयत्। एताः कथाः श्रुत्वा राजपुत्राः राजनीतिकुशलाः व्यवहारचतुराः च अभवन्। अस्मिन् ग्रंथे प×च भागाः सन्ति– 1. मित्रभेदः, 2. मित्रसम्प्राप्तिः, 3. काकोलूकीयम्, 4. लब्धप्रणाशः, 5. अपरीक्षितकारकं च। अस्य ग्रन्थस्य अरबी–फारसीभाषयोः अनुवादः कृतः अस्ति। आंग्लभाषायाम् 'एरेबियन् नाइट्स' इति अस्य एव अनुवादः।

(ख) भावविस्तारः

समानार्थकसूक्तयः

(i) लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रसूतिर्लोभ एव च।
द्वेषक्रोधादिजनको लोभः पापस्य कारणम्। (भोजप्रबधः)

(ii) लोभश्चेदगुणेन किम्? (भर्तृहरिः)

(iii) लोभेन बुद्धिश्चलति, लोभो जनयते तृषाम्।
तृषार्तो दुःखमाप्नोति, परत्रेह च मानवः।। (हितोपदेशः/मित्रलाभः/140)

(iv) धने लोभे जन्तोः स्थितिमुपगते कस्य सुगतिः। (दशावतारचरितम् 6.20)

(v) कासां हि नापदां हेतुरतिलोभान्धबुद्धिता। (कथासरित्सागरम् 5.1.20)

(vi) प्रभूतलोभलुब्धानां मूलस्यापि परिक्षयः। (समयमातृका, 78)

(vii) लोभविष्टो नरो वित्तं वीक्षते न स चापदम्।
दुग्धं पश्यति मार्जारो, न तथा लगुडाहतिम्।। (सुभाषितरत्नभाण्डागारम्)

(ग) भाषाविस्तारः

संस्कृतभाषायां त्रीणि लिङ्गानि भवन्ति। दश लकाराः त्रयः पुरुषाः, त्रीणि वचनानि च। दशलकारेषु वयम् केवल प×चलकाराणाम् एव अत्र अभ्यासं कुर्मः।

(i) लट् लकारे

गच्छामः	गम्	उत्तमपुरुषः	बहुवचनम्	(हम सब जाते हैं)
इच्छामः	इष्	उत्तमपुरुषः	बहुवचनम्	(हम सब चाहते हैं)
निस्सरति	निस्+सृ	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(निकलता है)
गच्छामि	गम्	उत्तमपुरुषः	एकवचनम्	(मैं जाता हूँ)
खनति	खन्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(खोदता है)
भ्रमति	भ्रम्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(घूमता है)

(ii) लोट् लकारे

कुर्वन्तु	कृ	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(करें)
स्वीकुर्वन्तु	स्वी + कृ	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(स्वीकार करें)
गच्छन्तु	गम्	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(जायें)
स्वीकुरुत	स्वी + कृ	मध्यमपुरुषः	बहुवचनम्	(स्वीकार करो)

(iii) लङ्लकारे

अवसन्	वस्	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(रहते थे)
अचिन्तयन्	चिन्त्	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(सोचा)
अगच्छन्	गम्	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(गये)

टिप्पणी

अपृच्छत्	प्रच्छ् (पृच्छ्)	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(उसने पूछा)
अवदत्	वद्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(बाला)
अपतत्	पत्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(गिर गई)
अभ्रमत्	भ्रम्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(घूमा)
अपश्यत्	दृश्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(देखा)
आरभत	आ+रभ् (आ0)	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(प्रारम्भ किया)
अलभत	लभ् (आ0)	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(पाया)

(iv) लृट् (भविष्यत्)

भ्रमिष्यति	भ्रम्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(घूमेगा/घूमेगी)
पतिष्यति	पत्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(गिरेगा/गिरेगी)
भविष्यति	भू	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(होगा/होगी)
गमिष्यामि	गम्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(जाऊँगा/जाऊँगी)

(v) विधिलिङ् (प्रार्थना/इच्छा)

अगच्छेत्	आ + गम्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(आये)
भवेत्	भू	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(होवे)
पठेयुः	पठ्	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(पढ़ें)

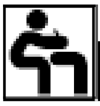

5.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. अधोलिखितवाक्यानि कथाक्रमेण लिखत–

(क) ते चत्वारः सखायः उज्जयिन्याम् योगिनः मठम् प्रति अगच्छन्।

(ख) चतुर्थः जनः रत्नानि अग्रे भविष्यन्ति इति मत्वा अतिलोभेन अग्रे अगच्छत्।

(ग) एकदा चत्वारि मित्राणि धनाभावेन दुःखिताः देशान्तरं प्रति प्रस्थितवन्तः।

(घ) द्वितीयजनस्य वर्तिका यत्र अपतत् तत्र रजतमयी भूमिः आसीत्। सोऽपि रजतं गृहीत्वा प्रतिनिवृत्तः।

(ङ) प्रथमः सखा वर्तिकापतनानुसारं ताम्रम् आदाय गृहम् अगच्छत्।

(च) तृतीयः जनः अपि स्वर्णं प्राप्य गृहं प्रति निवृत्तः।

(छ) योगी भैरवानन्दः तेभ्यः चतस्रः सिद्धवर्तिकाः अयच्छत्।

(ज) अन्ते चतुर्थः जनः रक्तरंजितम् एकं चक्रधरं पुरुषम् अपश्यत्।

(झ) योगी अवदत् "यत्र यत्र वर्तिका पतिष्यति तत्र तत्र धनं भविष्यति"।

(ञ) चक्रं चक्रधरमस्तकात् अवतीर्य वर्तिकायुक्तनरस्य मस्तके आगच्छत्।

2. प्रश्नान् उत्तरत

(क) लोभाविष्टाः जनाः भूमिं खनित्वा किम् किम् अलभन्त?

(ख) चतुर्थः जनः किम् उक्त्वा अग्रे गतवान्?

(ग) चतुर्थः जनः अग्रे गत्वा कम् अपश्यत्?

(घ) वर्त्तिकाः कीदृश्यः आसन्?

(ङ) कः वर्त्तिकाः दत्तवान्?

3. अधोलिखितेषु अव्ययपदानि रेखांकितानि कुरुत–

अग्रे, अधः, अहम्, कथम्, अतः, गच्छतः, प्रति, प्रीतिः, तत्र, कुतः, वयम्, तु, ते, एवम्।

4. संख्यापदानि विशेषणानि योजयत

(क) .... मित्रम्। (प्रथमः / प्रथमम्)

(ख) .... वर्त्तिकाः। (चत्वारः / चतस्रः)

(ग) .... बन्धुः। (द्वितीयः / द्वौ)

(घ) .... जनाः। (तृतीया / त्रयः)

(ङ) .... जनौ। (द्वे / द्वौ)

(च) .... चक्रम्। (एकः / एकम्)

5.7 उत्तराणि

बोधप्रश्नाः

1. (क) चत्वारि, (ख) चत्वारः, (ग) चतस्रः,
   (घ) त्रयः, (ङ) द्वौ, (च) एकाकी
2. (क) दारिद्र्योपहताः, (ख) हिमालयः, (ग) स्वेच्छया,
   (घ) यथेष्टम्, (ङ) वर्त्तिकापतत्, (च) नाग्रे
3. (क) भविष्यति, (ख) प्राप्तवन्तः, (ग) कुर्वन्तु,
   (घ) गच्छन्तु, (ङ) खनति, (च) निस्सरति

पाठगतप्रश्नाः

5.1
1. (क) कस्मिंश्चिद्, (ख) मित्राणि, (ग) चतस्रः,
   (घ) धनम्, (ङ) सखायः, (च) त्रयः
2. (क) गच्छामः, (ख) इच्छामः, (ग) पतति–भविष्यति,
   (घ) अगच्छन्, (ङ) अपतत्, (च) अवदत्, गच्छामि
3. (क) कुतः, (ख) कुत्र, (ग) प्रति,
   (घ) यत्र, तत्र, (ङ) यावत्, तावत्

5.2

1. (क) रजतम्, (ख) स्वर्णम्, (ग) रक्तरंजितं चक्रधरम्,
   (घ) चक्रम्, (ङ) रक्तम्, (च) विनाशः
2. (क) अग्रे, (ख) स्वर्णम्, (ग) चतुर्थः,
   (घ) अवतीर्य, (ङ) चक्रम्
3. (क) लोभाविष्टः, (ख) चक्रधरः, (ग) पिपासाकुलितः,
   (घ) भयग्रस्तः, (ङ) मस्तकोपरि, (च) रुधिराप्लावितम्
4. (क) + (iii), (ख + (v), (ग)+ (i),
   (घ) + (vi), (ङ) + (ii), (च + (iv),

पाठान्तप्रश्नाः

1. ग, क, छ, झ, ङ, घ, च, ख, ज, ञ
2. (क) ताम्रम्, रजतम्, स्वर्णम्
   (ख) अग्रे रत्नानि भविष्यन्ति
   (ग) रुधिरप्लावितं चक्रधरम्
   (घ) सिद्धाः
   (ङ) योगीभैरवानन्दः
3. अग्रे, अधः, कथम्, अतः, प्रति, तत्र, कुतः तु, एवम्
4. (क) प्रथमम्, (ख) चतस्रः, (ग) द्वितीयः,
   (घ) त्रयः, (ङ) द्वौ, (च) एकम्